

Maailmakirjanduse paabel kutsub teisi keeli kuulama ICLA konverents Viinis, 21.–27.07.2016

Inga Sapunjan

Sellel suvel pidas Rahvusvahelise Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsioon (ICLA) oma 31. kongressi Viinis. Plaani võeti ligi 2000 ettekannet/töötuba/diskussiooni ning registreerunud oli üle 1700 osavõtja (Lhotzky 2016: 13), kelle seas ka märkimisväärse suurusega delegatsioon Eestist, kuhu oli minulgi rõõm kuuluda. Loomulikult on sellise mastaapsusega kongressil võimatu püsida järjekindlalt üheselt mõistetaval rajal; pealegi kujuneb igal konverentsikülastajal kuulamiseks väljavalitud ettekannete põhjal üritusest isiklik pilt. Ühte sellist sooviksingi siin vahendada.

Mis on ICLA?

ICLA ehk Rahvusvaheline Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsioon loodi 1954. a Oxfordis eesmärgiga arendada komparativistide koostööd. Iga kolme aasta tagant korraldatakse kongresse, mis on suurimad omataoliste seas. Aastate jooksul on avardunud nii ühingu osalevate uurijate arv, päritolumaade ring (praegu 36 riiki) kui ka ühingu arusaam rahvusvahelisusest. Kui esimene kongress toimus 1955. aastal Veneetsias ning sellest ajast alates Euroopas ja Põhja-Ameerikas (v.a. Jaapanis 1991), siis on viimase viieteist aasta jooksul hakanud üritus toimuma aina vaheldusrikkamates paikades. Näiteks on see toimunud Pretorias (2000), Hong Kongis (2004), Rio de Janeros (2007), Soulis (2010) ning jõuab järgmisel korral (2019) Shenzheni. Assotsiatsiooni presidendiks valiti sel aastal Hong Kongi Linna Ülikooli tõlke- ja võrdleva kirjandusteaduse professor Zhang Longxi. Ka selleaastase kongressi osalejate hulgas oli palju just Lõuna- ja Ida-Aasia komparativiste (Lhotzky 2016: 13).

Võrdleva kirjandusteaduse mitmed keeled

Seekordne kongressi üldteema „Võrdleva kirjandusteaduse mitmed keeled“ võttis esmakordselt assotsiatsiooni ajaloos luubi alla keele selle võimalikes tähendustes ja kontekstides: rahvuskeelena (keelena, milles kirjandusteosed on kirja pandud), lähte- ja sihtkeelena tõlkeprotsessis, kirjandusliku (kunstilise) keelena, metakeelena (kirjandusteadusliku diskursi või kirjandusliku terminoloogia tähenduses), märgisüsteemina. Mitmekeelsus on võrdleva kirjandusteaduse eeldus ja uurimisobjekt, kujutades samas väljakutset leida selles (meta) keelte, positsioonide ja arusaamade virr-varris ühine keel.

Eri keelte kokkupuuteid käsitleti ICLA konverentsil mitme paneeli raames, muu hulgas näiteks tõlke- ja postkoloniaalsetest uuringutest kõnelevates ettekannetes. Tõstati avaraimaid küsimusi tõlkimise vajalikkuse ja võimalikkuse kohta. Võtmekõnelejate David Damroschi (Harvardi ülikoolist) ja Emily Apter (New Yorgi ülikoolist) diskussioon tekitas publikus teravat vastuvõttu. Damrosch rõhutas oma sõnavõtus tõlkimise paratamatust, kuna vaid see võib

sillutada väikestele kirjandustele teed maailmakirjanduse kaanonisse. Apter soovib kutsuda üles ettevaatlikkusele, kuna tema seisukoha järgi on iga keel sedavõrd nüansseeritud, kultuurikontekstist sõltuv, et ingliskeelsetel lugejatel tuleb leppida mõttega mõistete tõlkimatusest. Pealegi esindaks see tõlkimatus protesti kehtiva globaliseerumise vastu, millega universaliseeriv ingliskeelne maailm väikeseid keeli ja kultuure survestab. Mõneti see vestluspaar täiendas teineteist, kuna ameeriklastest kõnelejad esindasid ennekõike selle kultuuri vaatepunkti, kus tõlkimise tähenduse üle arutlemine pole olnud nii iseenesestmõistetav praktika ja aktuaalne uurimisteema kui mõnes väiksemas kultuuris, nagu näiteks eesti omas. Publik suhtus teravalt just Apteri ettevaatlikkusesse. Kuigi väidetavalt on maailmakirjanduse kaanon muutunud avatumaks seni vähem tähelepanu pälvinud kirjandustele, tõlgendas publik Apteri mõtet ingliskeelse (ameerika) akadeemia püüdena kehtestada endiselt võimu kaanoni valvamise üle.

Vastukaaluks suurtele keeltele ja nende enesestmõistetavale domineerimisele (kirjandus-)teaduslikus diskursis olid Tartu kirjandusteadlased (Katre Talviste ja Liina Lukase juhtimisel, osalesid ka Madli Kütt ja Anneli Kõvamees) koos Sloveenia ja Luxemburgi kolleegidega pakkunud paneeli „Speaking About Small Literatures in Their Own Language“, mis püüdis (suurtes keeltes) kuuldavaks teha väikeste kirjanduste häält, nende enesetunnet ja suhestumist maailma ja maailmakirjandusega. Kriitilisse fookusesse võeti käibel olevad (suurte keelte) „väikese kirjanduste“ kontseptsioonid: Franco Moretti, Pascal Casanova või Gilles Deleuze'i ja Félix Guattari käsitlused.

Viimati nimetatud autorite tööd seostub „väike“ ideoloogilisema tähendusega, mis tuleb ilmsiks vastandpaaridest, nagu *oluline–kõrvaline*, assotsieerudes kirjanduse mõjukuse ja tuntusega, või *domineeriv–alluv*, seostudes sotsiopolitiilise tasandiga. „Väike“ tähendab neis käsitlustes alluvat, väheprivilegeeritud või hilinenut. Paneeli ettekandjate hulgas kõneldi „väikesest“ aga kvantitatiivses tähenduses, seega suhteliselt hinnanguvabalt, kuna keele-ruumi suurus saab objektiivselt mõõta. „Väike kirjandus“ viitab keele- ja/või kultuuriruumile, mille liikmeid on suhteliselt vähe, kus on vähe kirjanikke ja millele langeb seega osaks võrdlemisi väike vastuvõtt. Kuigi Casanova ja Moretti pööravad tähelepanu väikestele kirjandustele, esindavad need mõtlejad siiski eeskätt suurte kirjanduste vaatepunkti. Ka nt eesti kirjanduse mõtestamisel ei saa hüljata selle suhteid väliskirjandustega ega jätta kaalutamata sotsiopolitiilisi vahekordi teiste kultuuridega, aga ometi peaks püüdma leida opositsiooniüle-
seid lahendusi, kuidas väikestele kirjandustele läheneda.

Paneeli ettekannetes ja diskussioonides otsitigi meetodeid ja põhimõtteid, mis pakuksid lahendusi väikestele kirjandustele lähenemiseks ja nende suhete kirjeldamiseks. Traditsioonilises kirjanduse uurimises on pikalt valitsenud suurte kirjanduste taustsüsteem, mis on juhtinud väikeste kirjanduste uurimisel pöörama tähelepanu mitte kõige olemuslikumatele aspektidele. Ühe uurimistava või -normi seadmine kõigile kirjandustele ei saa anda iga juhtumi puhul relevantset infot. Tegelikult laienes paneelis kõneldu mõneti ka neile suurtele kirjandustele, mis ei ole senises läänekeskses maailmakirjanduse mõistmises suurt tähele-

panu pälvinud. Näiteks on hiina kirjandus küll kirjanike ja vastuvõtu mõttes väga suur, kuid poleks mõtet otsida sellest Lääne kirjandusele omaseid modernismi etappe ega mõõta, mis osas on tegemist „hilinenud“ loominguga.

Hiina, india või mõne teise suure, aga seni laiema tähelepanuta jäänud kirjanduse ja väikeste kirjanduste olukorrad on aga hoopis teistsugused. ICLA kongressid on hakanud viimase viieteist aasta jooksul toimuma laiemalt ümber maailma, mis on märk, et ka maailmakirjanduse mõistet on hakatud muuhulgas nt postkolonialismi valgusel jõuliselt lahti seletama, kritiseerima ja ümber mõtestama. Varasemast enam on kritiseeritud maailmakirjanduse kaanoni ja teoreetilise (meta)keele eurotsentrismi ja angloameerika-kesksust. Seetõttu on keskuste pilk suunatud nüüd avaramalt ka Aasia, Lõuna-Ameerika ja Aafrika kirjanduste poole. Samal ajal ei saa aga eurotsentrismi süüdistus käia nende väikeste keeleruumide pihta, mis moodustavad vähemasti 1/3 Euroopast. Mõjukamates kirjanduskäsitlustes (nt Harold Bloomi „The Western Canon (1994)“ või Franco Moretti „The Novel“ (2006)) pole endiselt neist väikestest kirjandustest mingit märki. Seega valitseb oht, et nii kaua, kui ei leita viljakaid ja veenvaid teoreetilisi vahendeid väikeste kirjanduste uurimiseks, jäävad need eurotsentrismist vabanemise suuniselt endiselt tähelepanuta. Ka eesti kirjanduse uurijatel, komparativistidel lasub endiselt ülesanne väike kirjandus oma teisesuses kuuldavaks teha. Senisest suurem rõhk võiks siin olla vastavate andmebaaside loomisest või väikeste kirjanduste õpetamisel ülikoolides.

Väikestest kirjandustest rääkimine maailmakirjanduse kontekstis tuletab ühtlasi meelde võrdleva kirjandusteaduse kui distsipliini alusprintsipi. Nimelt peaks võrdlev uurimus algama alati avatusest, teistsuguse teadlikkusest ja aktsepteerimisest.

Eesti kirjandusteadlased osalesid mitmes teiseski põneva küsimuseasetusega paneelis: „Comparative Literature as a Transcultural Discipline“ (Jüri Talvet), „Comparison and Intermediality: The Gesamtkunstwerk“ (Marina Grishakova juhtimisel, Anneli Saro), „Do you speak digital? The Past, Present, and Future of Electronic Literatures“ (Piret Viies, Marin Laak), „Many Cultures, Many Idioms“ (Triinu Ojamaa).

Kirjanike hääl kirjandusteadlaste hulgas. Herta Mülleri keeled

Kongressidele on tavaks kutsuda kõnelema ka kirjanikke. Viini kongressil astusid laval kuulajate ette austria kirjanik Christoph Ransmayr, kelle romaan „Jää ja pimeduse õud“ on tõlgitud ka eesti keelde, ja mõne aasta tagune nobelist Herta Müller, kellelt on eestindatud romaanid „Südameloom“ ja „Hingamise kiige“ ning kes on ka ise Eestit külastanud. Minu jaoks tähistas Mülleri intervjuu kongressi südamikku: ühelt poolt haakub Mülleri looming kongressi üldteemaga, kuna seda saadab tundlik keelekäsitlus, mis illustreerib keelte mitmekesisuse rolli kirjanduses; teisalt huvitab mind Mülleri looming puhtisiklikust vaatepunktist. Nimelt uurin doktoriõppes totalitarismi kujutamist kirjanduses, mistõttu käisin kongressil

kuulamas ka neid paneele, mis käsitlesid Nõukogude Liidus või sotsialismileeris loodud kirjandusi. Neis ettekannetes pannakse endiselt suurt rõhku metakeelele ja diskursile, millega ülepea sellises ühiskonnas loodud kirjandustele läheneda, kuna konsensust ei paista olevat selles vallas tekkinud. Postkolonialismi püütakse ikka täpsemaks ja kohalikele oludele vastavamaks kohandada, mis paneb aluse uutele, tihti küllalt laialivalgivatele kontseptsioonidele, nagu nt postkommunismi või -sõltuvuse uuringud. Küsitakse ka, kas selliseid binaarseid opositsioone nagu kodu- ja eksiilkirjandus või vastupanu- ja võimumeelne kirjandus tuleks endiselt säilitada või peaks püüdma neid oma käsitlustes hajutada. Kui neist paneelidest võtavad ettekandjate ja diskuteerijatena osa peamiselt siiski Ida- või Kesk-Euroopa ülikoolidega seotud inimesed, ilmestab Herta Mülleri loominguga populaarsus ja selle laialdane uurimine ka Lääne teoreetikute seas, miks on oluline leida paindlikke teoreetilisi vahendeid, et uurida kirjandusi, mis on loodud teistsuguses kontekstis ja räägivad isemoodi kogemusest.

Herta Müller on mitmes oma essees, nagu ka kongressil antud intervjuus rõhutanud, et igal keelel on oma silmad, mis näevad ja näitavad maailma iseloomulikul moel. Kuigi selle mõttega nõustuksid ilmselt paljud kirjanikud, on Mülleri kui Rumeenia vähemusrahvuse esindajale olnud eksistentsiaalselt tähtsad mitu keelt. Kõigepealt nn külakeel, Banati švaabi murre, milles Müller õppis lapsepõlves rääkima, lugema ja kirjutama. Koolis asus ta õppima rumeenia keelt, mille vahendusel tulid tema ellu uued nn linnaasjad: trammid, kõnniteed, ametiasutused, poed. Siis aga muidugi ka standardiseeritud saksa keel, mida ta õppis ülikoolis, kui asus süvenenumalt lugema saksakeelset ilukirjandust, avastades nüansse, mis seda keelt tema kodumurdest eristas. Uued keeled tegid ilmsiks tuttavate asjade värske pale: maikellukesed (sks k *Maiglöckchen*) võivad olla hoopis „väikesed pisarad“ (rum k *lăcrămioară*); saksa keeles tuul „puhub“, švaabi murdes „läheb“ ja rumeenia keeles see „lööb“. Peale selle eksisteeris Mülleri igapäevas veel ka totalitaarse poliitilise võimu keel – impersonaalne, kalk ja allutav. Sedavõrd mitmekeelses keskkonnas õppiski Müller tundma keele paindlikkust, eripärast metafoorikat, juba nimetatud keelte silmi. Kuigi lapsepõlve külakeel oli loonud petliku maailmakujutluse, kus iga sõna vastab tingimusteta asjale, millele see osutab, ja objekt on täpselt selline, nagu sõna seda nimetab, õppis kirjanik uute keelte abil mõistma sõnade ja asjade vahel valitsevat tinglikku suhet, osutust, mis sõltub ennekõike kontekstist. Keele tinglikkuse mõistmine on aidanud Mülleri tegeleda ahistavate olukordadega, mida tal on olnud raske sõnastada: ta toetub keele paindlikkusele, et leida hirmudest ja traumadest rääkimiseks oma keel. Sellistes olukordades ei tööta väljakujunenud fraasid ja metafoorid, kuna nende pideva kasutuse tõttu nivelleerub sündmuse ainulaadsus. Kogetu tuleb ära lõhkuda ja sõnadest välja lõigata, nagu ta sõnab (Müller 2002: 15) – kuigi just sel moel toimib ta oma proosas, on ta jõudnud selle äärmusliku, lausa mängulise lahenduseni oma viimaste aastate loomingus, kollaažilaadis luuletustes.

Igal keelel on oma silmad. Aga kuidas on suuga? Keeled on ka erineva kuuldavusega.

Kuigi Müller on saksakeelne autor, kujutab tema looming allutatu ja kõrvalejäänu perspektiivi. Rumeenia sakslasena elas ta kõrvu teiste vähemusrahvuste ja domineeriva kultuuriga, mis omakorda oli lahutamatu seotud totalitaarse võimuga. Seetõttu tajus ta ehk tugevamaltki kui rumeenlased, et diktatuur ei salli mitmekesisust ega normist eristumist. Saksamaale kolides eristus ta aga jällegi selle poolest, et tema looming rääkis teistsugusest kogemusest kui kirjandus, mis on sündinud Lääne demokraatlikus, postmodernistlikus kultuuris. Mülleri looming läheneb pigem kommunistlikest režiimidest mõjutatud Ida-Euroopa või taolises aegruumis sündinud kirjandustele. Nii võib osutada väheviljakaks mõtestada Mülleri loomingut postmodernistliku teooria võtmes. Näiteks oleks eksitav tõlgendada tema loomingus esinevate esemete või kohati lausa asjade ihaluse teemat postmodernistlikus kirjanduses esile kerkiva tarbimispõhisuse problemaatikana. Tema teostes on küll juttu tegelasi hullutavatest ripsmetuššidest, ehetest või apelsinidest, kuid neil esemetel on siin hoopis teine tähendus. Pigem võiks neid esemeid vaadelda – olenevalt olukorrast – kas Lääne (vaba) maailma ihalusena, ühiskonna-, s.o täpsemalt defitsiidikriitikana, või veelgi tõenäolisemalt eksistentsiaalsete probleemide vaigistamiskatsetena ning püüdena öelda midagi olemuslikku inimese tundemaailma kohta. Müller seob nimelt tihti keeruliselt sõnastatavad tunded või olukorrad mõne kõrvalise esemega. Nii ehitab ta oma maailma üles asjade ja inimeste vahelisele suhtele. Ta rõhutas ka konverentsil antus intervjuus, et objektid (*Gegenstände*) on olnud tema jaoks alati olulised, seda enam, et tunnetest otsesõnu rääkimine olnuks selles ühiskonnas keelatud ja tahes-tahtmata ka osutusvõimetu. „Kui suu on lukustatud, otsime võimalusi end žestide ja isegi asjade kaudu väljendada,“ sõnab ta ka oma Nobeli-loengus (Müller 2009: 8). Nii on Mülleri loodud kirjanduslik maailm seotud üdini oma kontekstiga. Kuigi keele, Nobeli ja teiste rahvusvaheliste tunnustuste tõttu kuulub Mülleri looming niisiis n-ö suurde kirjandusse, esindab see kogemust, diskurssi ja keelekasutust, mis on teistsugune. Seetõttu osutub tihti viljatuks läheneda sellele Lääne kirjanduse normidest kasvanud vahenditega.

Viini värvid

Mitmekeelsuse ja teistsuguse rõhutamine konverentsil hakkas mõistagi kõlama kaasa ka hommikul ülikooli ja õhtul tagasi hostelisse jalutades. Seda enam, et linn, kus konverents toimus, endine Habsburgide impeeriumi süda, mõjus oma uhke ja nõudliku iluga, tõtt öelda, kohati veidi pealetükkivalt: gooti stiilis pitstornidega kirikud, lõputute skulptuuridega kaunistatud galeriid, ooperi- või teatrihooned, baroksed elumajad. Kuulsusrikas *Sachertorte* oli ehk pisut liiga vängelt magus, parke oli linnas küll rohkelt, kuid vahest liiga rangelt reglementeeritult, jättes tänavapildi ikka kuidagi kiviseks. Tekkis instinktiivne vajadus leida selle linna varjule jäänud külgi. Värskuse otsinguil jõudsin uuema ja erandlikuma arhitektuurini, nurgatagusesse tänavasoppi peitunud juugendistiilis Strudlhofi treppidele või lõbusate

Hundertwasseri elu- ja tehasehoonete juurde. Tegelikult pakkus aga Viin veelgi ootamatuid värve. Tooksin välja kaks. Esiteks rohekas Alte Doonau, kuhu oli tõeliselt mõnus end linna-kära eest korraks ära peita. Kohalikud luigid ja nende pojad tundsid end murusel rannaribal sama vabalt ja rahulikult kui inimesed. Jõe ääres leidus ka veidi määratlemata, aga loomuliku mõjuvaid rohealasid, mis erinesid tunduvalt neist teistest esindusparkidest. Ujuma sai minna Tööliste ujumisrannaks kutsutud tänavalt – nimi, mis viitab Viini 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi esikümnendi tööstuslikule ja demograafilisele buumile. Elanikkonna äkiline kasv ja maailmasõja tagajärjed löid soodsa pinna selleks, et 1918. aastal tõusis Viinis võimule sotsialistlik valitsus. Tudengite korraldatud Punase Viini ekskursioonil selgitas meie giid, et seda sotsialistlikku valitsusaega (1918–1934) nimetatakse ajaloo ainsaks õnnestunud sotsialistlikuks projektiks peamiselt seetõttu, et neil aastail lahendasid võimud suuresti lootusetus seisus elanud töölisklassi eluruumiprobleemid, kuna ehitati üle 60 000 korteri; reformiti ka sotsiaal-, haridus- ja tervishoiusüsteemi. Oma retoorikalt üsna siinse sotsialismiaja sarnane poliitika erines aga nt kas või selle poolest, et kõik elamukompleksid ehitati isesuguse arhitektuuriga, omaaegses modernistlikus stiilis. Täniini kommunaalkorteritena toimivatest elamispindadest on kõige esinduslikum Karl-Marx-Hof, mis on üle kilomeetripikkusena maailma pikim kokkuehitatud majadekompleks. Nõnda näis lõpuks, et ses traditsioonilise maitse ja imperialistliku uhkusega palistatud saksakeelses linnas peitub lähemal vaatlusel kallukesi hoopis teistest ja teiskeelsetest maailmadest.

Kirjandus

Lhotzky, Martin 2016. Der Reiz des Sprachgewirrs. – Frankfurter Allgemeine, Nr. 13.

Müller, Herta 2002. Wenn wir schweigen, werden wir unangenehm – wenn wir reden, werden wir lächerlich. Kann Literatur Zeugnis ablegen? – Text + Kritik. Heft 155. Herta Müller. München: Boorberg, S. 6–17.

Müller, Herta 2009. Nobelvorlesung. Jedes Wort weiß etwas vom Teufelskreis. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/2009/muller-lecture_ty.pdf (26.08.2016).

Inga Sapunjan – Tartu Ülikooli doktorant maailmakirjanduse erialal; magistrikraad maailmakirjanduse ning eesti keele ja kirjanduse õpetaja erialadel. Uurimisküsimus: totalitarismi kujutamine ja selle mõju kirjandusele nõukogudeaegsel perioodil.

E-post: [inga.sapunjan\[at\]ut.ee](mailto:inga.sapunjan[at]ut.ee)